

OH, WAT IS HET DONKER IN DE BOSJES ...*

Over de betekenis van het bos in de fabels en de ‘matière renardienne’

HANS RIJNS

Oh, wat is het donker in de bosjes
Als ik maar geen toverheksje zie.

Dit kinderliedje zongen wij als kleine kinderen wanneer we door een donker bos liepen om elkaar op stang te jagen, maar ook om elkaar gerust te stellen. De oorsprong van dit tweeregelige vers is mij onbekend. Bij navraag en na enig gegoogel bleek het liedje alleen bekend te zijn in Den Haag, de stad waar ik geboren ben, en Scheveningen.¹ De angst voor donkere bossen was ons natuurlijk ook ingegeven door sprookjes waarin donkere, enge wouden voorkwamen die ons de stuipen op het lijf joegen. Denk aan *Roodkapje*, *Hans en Grietje* en

Afb. 1. Hans en Grietje en de heks, tekening van Anton Pieck in: *De sprookjes van Grimm*, volledige uitgave geïllustreerd door Anton Pieck, Utrecht (z.j.), 4de druk, p. 43.

Klein Duimpje. Wij hadden toen nog knap last van ‘magisch denken’. Kinderen in de leeftijd vanaf drie tot ongeveer zes jaar kunnen nog geen onderscheid maken tussen fantasie en werkelijkheid. Men spreekt dan van magisch denken. In deze leeftijdsfase dichten kinderen gevoelens en eigenschappen toe aan de dingen om hen heen. Magisch denken is vaak verbonden met angst.² Het bos zat in onze peuter- en kleuterjaren vol met gevaren: heksen, reuzen, kabouters, wolven, beren en andere enge beesten konden zomaar opduiken. Eerlijk gezegd loop ik ook nu nog niet graag ‘s avonds laat of ‘s nachts door een onbekend bos, je weet maar nooit!

Het magische denken en de angst voor de bossen en moerassen deelden wij met de middeleeuwen. Deels was hun angst gebaseerd op reële gevaren: wilde dieren zoals wolven, beren en wilde zwijnen, maar ook struikrovers; deels op irreële gevaren zoals weerwolven, wildemannen en demonen die je zomaar tegen het lijf kon lopen. Ook onweer, storm en duisternis boezemden de middeleeuwer angst in. Deze angst was natuurlijk terecht: bliksemslag, afbrekende takken en struikelen in het donker over boomstronken en in kuilen weerhielden de middeleeuwen ervan om een bos in te gaan.³ Donkere bossen en moerasgebieden staan al sinds mensenheugenis bekend als plekken die angst en onbehagen kunnen oproepen. Deze angst voor de natuur bestaat ook heden ten dage nog en blijkt vooral veroorzaakt te worden door de aanwezigheid van dieren en natuurlijke verschijnselen zoals onweer, storm en duisternis.⁴ Als men erg veel last heeft van angst voor het bos dan spreekt men van xylofobie: angst voor houten voorwerpen of bossen.⁵

In de westerse literatuur is heel lang een onderscheid gemaakt tussen lieflijke en bedreigende natuur. Er bestaat een ononderbroken traditie van positieve landschapsbeschrijvingen van de klassieke Griekse poëzie tot na de renaissance. Zo’n beschrijving bevat bloeiende bloemen, een vriendelijk beekje, vogels, zoete geur, zonlicht enzovoort. De technische term ervoor is *locus amoenus*. Bedreigende natuur is natuur die de mens niet overziet en die hij niet in bedwang heeft. Bossen en bergen maken daar vaak deel van uit. Pas tijdens de romantiek ontstond het idee dat ook de wilde natuur positieve aspecten kan hebben.⁶

Oeroude instincten

In klassieke psychologische werken wordt beschreven dat angsten voortkomen uit ons onderbewustzijn. Daarin zijn ‘archetypen’ vastgelegd, oeroude

symbolen, instincten en angsten die teruggaan tot prehistorische tijden. De mens was toen nog nauw verbonden met de natuur.⁷ Elke mens wordt geboren met een biologische aanleg om angst te ontwikkelen voor natuurlijke bedreigingen. Dit was en is van groot belang om als menselijke soort te overleven.⁸ Neurobiologisch onderzoek heeft aangetoond dat de mens angstiger op natuurlijke dreigingen dan op niet-natuurlijke dreigingen reageert. Volgens Joseph E. LeDoux loopt er een korte en directe zeer globale verwerkingsroute vanuit de zintuigen naar oude gebieden in de hersenen.⁹ Verantwoordelijk voor deze verwerkingsroute zijn de amygdalae of amandelkernen en de hypothalamus.¹⁰ De amygdalae spelen een centrale rol bij de verwerking van weerszinnende prikkels en de regulatie van angst. De hypothalamus speelt een cruciale rol bij eten, vechten, vluchten en paren. Daarnaast speelt de hypothalamus ook een rol bij de temperatuurregeling. Harde geluiden en lichtflitsen, maar ook gevaarlijke elementen en situaties in de natuur worden via deze routes verwerkt en activeren daarmee direct een angstreactie.¹¹ Angst voor de natuur zit letterlijk tussen onze oren, het zit in de structuur van onze hersenen ingebouwd om razendsnel te kunnen reageren op levensbedreigende situaties en elementen in de natuur.

Verkennde studies van angstige natuurervaringen laten zien dat er naast de bekende fobieën ook nog een breed scala aan natuurangsten voorkomt (die terecht zijn). Iemand die verlamd door angst in een donker bos ronddwaalt reageert misschien overdreven, maar er zijn wel degelijk gevaren (vallen, struikelen, onderkoeling) verbonden aan een verblijf in een bos.¹²

Veel informatie over natuurvolken en hun angsten voor bovennatuurlijke krachten trof ik aan in het prachtige boek *De natuur als beeld in religie, filosofie en kunst* van Matthijs Schouten.¹³ Hij behandelt schetsmatig de wijze waarop in enkele culturen (zo laat hij bijvoorbeeld het hindoeïsme en de islam buiten beschouwing) de natuur ervaren wordt als een magisch gegeven. Aan de Europese middeleeuwen besteedt hij ruime aandacht. De ongeletterde mensen waren voor hun geloofszaken afhankelijk van de merendeels laaggeschoolde clerus en de religieuze voorstellingen in en op de kerken. De middeleeuwen waren ervan overtuigd dat er duistere en mensvijandige krachten in de wereld waren. Deze overtuiging kwam voort uit de voorchristelijke tradities. De kerkvaders bestreden deze opvattingen. Zo had de christelijke kerk weinig respect voor het heidens ontzag voor bomen. Bekend is natuurlijk het omhakken van een heilige boom door Bonifatius of het gebruik van vereerde bomen voor de bouw van bedehuizen door Sint-Patrick in Ierland. Heilige bossen waren wijd-

verbreid voor de kerstening van Europa, gezien de vele banvloeken uitgesproken door de kerkvaders.¹⁴ Demonen werden door de middeleeuwen verbonden met de wilde natuur. Verraderlijke moerassen, wouden met roofzuchtige dieren en ongenaakbare bergen waren oorden waar duivels en demonen huisden. De mythe over de wildeman (maar ook 'wildevrouw') was in de volksoverlevering wijd en zijd bekend tot ver na de middeleeuwen.¹⁵ De halfdierlijke, mensetende, goddeloze gedrochten – reeds bekend in de klassieke werken – komen terug in reisbeschrijvingen en wetenschappelijke werken die tot in de achttiende eeuw nog gepubliceerd werden.¹⁶

Moralistische landschapsbeschrijving van het bos

Gerard-Herman Arendt (1935-2003) verdedigt in zijn dissertatie uit 1965 onder andere het standpunt dat het Reynaertlandschap niet als een realistisch, historisch-geografisch landschap gezien moet worden, maar als een traditioneel episch landschap. Het landschap wordt geactualiseerd door het toevoegen van een aantal door het publiek gekende toponiemen.¹⁷ In dit episch landschap onderscheidt Arendt twee werelden: het hof en de wereld van Reynaert: het hol in het bos en in uitbreidende zin ook heide en wildernis. Elk van die twee werelden vertegenwoordigt een moralistisch landschap (*moralische Landschaft*).¹⁸ Wanneer een personage zich van de ene wereld naar de andere wereld begeeft, vindt er een ruimtewisseling (*Raumwechsel*)¹⁹ plaats. De ruimtewisseling is een metafoor voor het morele gedrag; het personage ondergaat de invloed van de desbetreffende wereld. Zo raken Bruun de beer en Tibeert de kater onder de invloed van het land van Reynaert als zij Malpertuus naderen en gaan ze in de fout. Ze vergeten hun koninklijke opdracht en worden slachtoffer van Reynaerts listen. Het zou te ver voeren om deze uitgangspunten van Arendt hier verder gedetailleerd uit de doeken te doen. Voor ons betoog is de moralistische landschapsbeschrijving van het bos, de heide en de wildernis van belang. Wie het hol van de vos wil bereiken moet door een donker woud, een woestenijs en over een hoge berg.²⁰

In zijn dissertatie haalt Van Daele ook de benaderingswijze van A.J. Gurevich aan: 'De natuur heeft in de middeleeuwse kunst geen eigen waarde, ze is geen op zichzelf staande component. Weiden, bos, gras, rivieren worden niet zelfstandig en exclusief om hun eigen schoonheid beschreven. Het gaat in al deze gevallen om topische plaatsen of doorganglandschappen. Het gaat

om een subjectieve, veelal morele, niet zelden ideologische ruimte. Wanneer de natuur beschreven wordt, is dit in onmiddellijke relatie met de personages die erin voorkomen. Daarom gaat het volgens A.J. Gurevich bij middeleeuwse landschapsbeschrijvingen in essentie om de verhouding tussen de natuur en de mens die er zich in voortbeweegt.²¹

Rik van Daele waardeert de toenmalig nieuwe benaderingswijzen van Arendt en Gurevich. In zijn dissertatie neemt hij ook de ruimtebenadering van de structuralist en semioticus A.J. Greimas op.²² Het zou te ver voeren om de complexe ruimtebenadering van Greimas hier toe te lichten. Voor ons is de basisoppositie hof en hol en de 'tussenlandschappen' dorp en woud-wildernis-berg van belang. Van Daele omschrijft het woud als volgt: 'Het woud is de plaats waar de mens zich aan de grens begeeft, waar hij in contact komt met het wilde (de wildeman, het dier, maar ook de heremiet, die een aantal trekken van de wilde vertoont). Het onderscheid tussen mens en dier verdwijnt. Reynaert bijvoorbeeld heerst er als een natuurlijke vos. Het woud is te verbinden met de felheid (kwaad), de duisternis, het 'asociale', de chaos en de waanzin. Het is de plaats van de afzondering. Reynaert is de outlaw. De vossenwereld is de wereld van de 'silvaticus', van de 'onhoofse'.²³

De dissertatie van Arendt werd positief ontvangen, behalve door Francis Lulofs.²⁴ Een van zijn kritiekpunten was dat Arendt het magische aspect met betrekking tot de dieren en de bomen niet bespreekt. Hij haalt daarbij Hellinga aan die volgens Lulofs heeft aangetoond dat de wolf ook weerwolf, de beer een manbeer en de kater een heksenkater is, die samen hun heksensabbat vieren.²⁵ Lulofs neemt hier kritiekloos de benadering van Hellinga over. Maar hier overspeelt Hellinga volgens Willem van Bentum zijn hand. Hij associeert Tibeert de kater enige keren met hekserij. Volgens Hellinga zou Reynaert niet met Tibeert 's nachts de heide (merk op dat Arendt de heide evenals het bos tot het domein van het land van Reynaert rekent) op willen gaan, omdat de ware heksenaard van de kat dan tevoorschijn zou kunnen komen. Heksen willen fal-lussen stelen en kunnen zich in katten veranderen om de geslachtsorganen van mannen weg te toveren. Heksenkaters kwamen volgens Van Bentum echter in de literatuur van de dertiende eeuw nog niet voor. Dat is pas het geval in de *Malleus maleficarum* (*De heksenhamer*, 1485-1486).²⁶

In de studies van Frits van Oostrom, Paul Wackers en André Bouwman krijgt Arendt later meer waardering.²⁷ Van Daele werkt de stellingen van Arendt, Gurevich en Greimas dat we met literaire conventies te maken hebben nader uit in zijn dissertatie, waarvan in 1994 de nog steeds goed leesbare han-

delseditie verscheen. 'Arendts werk laat een nieuw licht vallen op de Reynaertstudie, die tot dan toe vastgekleusterd zat aan de traditionele vragen naar auteur, oorsprong, datering en lokalisatie, en aan de close-reading-methode (met al haar verdiensten!). De ruimte structureert het verhaal en constitueert er mee de betekenis van. Arendt presenteert nieuwe perspectieven, vooral betreffende de analyse van de ruimte, met name het morele landschap, de ruimtewisseling, de 'buiten'-metaforiek, de wildernis en de verbinding met Jesaja.'²⁸

Bossen in de fabels van Esopus, de *Twispraec* en de dierenepen

De bovenstaande inleiding maakte mij nieuwsgierig naar de connotatie van de bossen in de fabels van Esopus, de dialogen in de *Twispraec*, de dierenepen *Ecbasis cuiusdam captivi per tropologiam* (ca. 1045), de *Ysengrimus* (ca. 1150), de *Roman de Renart* (1171-1250) en *Van den vos Reynaerde* (Comburgse handschrift, ca. 1400).²⁹ Wat vinden wij terug van de magie en het middeleeuwse

Afb. 2. Bos, Paulus van Liender (tekening), ca. 1790, in: Matthijs Schouten, *De natuur als beeld in religie, filosofie en kunst*, Utrecht, 2001, p. 215.

ontzag en de angst voor bossen in de fabels en de verhalen? Ik heb daarvoor de hierboven aangegeven werken gescand op bos(sen) en woud(en).

Het is ondoenlijk om een uitputtende opsomming van alle vindplaatsen hier weer te geven. Ik volsta met samenvattingen. Om te voorkomen dat ik in herhaling vervall verwijs ik voor de besprekingen van de geraadpleegde werken naar de inleiding in onze editie *Het leven en de fabels van Esopus* en de inleiding bij de *Twispraec* in de *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL)*.³⁰ Voor de beschrijvingen van de dierenepen kan men mijn artikel 'Fabels in dierenepen. Hergebruik van bestaande verhalen' in: *Tiecelijn* 30 (2017), p. 114-119 raadplegen.

Het bos in de fabels van Esopus

In *Het leven en de fabels van Esopus* trof ik in veertien fabels een verwijzing aan naar een bos. In acht fabels was er sprake van roofdieren in combinatie met een bos: tweemaal een leeuw, viermaal een wolf, viermaal een vos, een tijger en een slang.³¹ In de overige zes fabels speelden hazen, een hert, paarden, een ezel en een wildeman (sater) in een bos een rol.³² Een fabel ging over bomen in een bos die omgekapt werden om er stelen voor bijlen van te maken.³³

De eerste conclusie is dat in de bossen wilde dieren en wildemannen (sater) voorkomen. Verder biedt het bos een schuilplaats aan hazen, herten en paarden. Dat het bos ook een angstaanjagend oord is, blijkt uit de fabel waarin een ezel een leeuwenhuid omdoet en al brullend andere dieren de schrik van hun leven bezorgt.

Het valt op dat de bossen niet nader beschreven worden. Een verklaring voor de summiere aanduidingen van de bossen in de fabels trof ik aan in de studie van Jill Mann *From Aesop to Reynard*. In het hoofdstuk 'How animals mean' behandelt zij uitgebreid de eigenschappen van fabels waarin dieren optreden. Zij geeft een aantal verhelderende aanvullingen op bestaande definities. Een daarvan luidt: fabels spelen zich af op een leeg podium ('emptied stage'). Alleen de noodzakelijke rekwisieten worden genoemd. Het doel van deze eenvoudige verhalen is om de boodschap, de moraal – ontdaan van alle emotionele ruis – kort en bondig tot zijn recht te laten komen.³⁴

Het bos in de dialogen van *Twispraec der creaturen*

In de *Twispraec* komt in zeven dialogen een bos voor.³⁵ Net als in de fabels komen in de dialogen gevaarlijke roofdieren en andere dieren in de bossen voor: eenmaal een draak, drie leeuwen in één dialoog en een leeuw in een andere fabel, een olifant, tweemaal een beer, tweemaal een wolf en een wild zwijn,³⁶ verder tweemaal een vos, een bok, een ram en een ezel.³⁷ Ook hier is er geen sprake van nadere beschrijvingen van de bossen.

Ecbasis cuiusdam captivi per tropologiam

In de *Ecbasis* trof ik op acht plaatsen de vermelding van bos of woud (*silva*) aan. Muzen snellen in de eerste buitenfabel door velden en bossen (v. 27). Het kalfje zoekt bescherming in het bos waar een woudbewoner (de wolf) hem tegemoetkomt (v. 96-97). In de 'binnenfabel' worden de wilde dieren van het bos opgeroepen om naar de grot van de leeuw te komen (v. 393-394). Als de koning genezen is, geeft hij opdracht om aan de vergadering van de woudbewoners bekend te maken dat hij is genezen (v. 494). Onder de wilde dieren bevinden zich behalve de wolf ook een beer en twee lynxen (v. 500). Een houtdrager krijgt van de koning de opdracht om droog hout uit het bos te halen om een vuur te maken (v. 573). Het hol van de wolf bevindt zich in het woud (v. 1006). De laatste vermelding van een woud in de *Ecbasis* komt voor in de reis die de koning door het Zwarte Woud op weg naar Duitsland maakt. Opmerkelijk is dat in de Latijnse tekst de Duitse naam onvertaald blijft: 'Svvarzvalt' (v. 1073).

Het bos en het woud in de *Ecbasis* worden ook zonder nadere omschrijving weergegeven. Er zijn geen magische, dreigende en beangstigende beschrijvingen van bossen of wouden te ontdekken. Hooguit wordt gemeld dat in het bos roofdieren (wolf, beer, lynxen en een leeuw) ronddwalen. Naast de verwijzingen naar wilde dieren komt ook het nuttig gebruik van het bos naar voren als de houtdrager droog hout uit het bos moet gaan halen.

Ysengrimus

Op achttien plaatsen in de *Ysengrimus* is het woord bos (*silva* en zijn varianten) te vinden. Wanneer er sprake is van een bos of woud wordt *Ysengrimus* ne-

genmaal genoemd, Reynardus achtmaal, koning leeuw tweemaal en een vraatzuchtige zeug eenmaal.³⁸ In *De zieke leeuw* vreest Reynaert struikrovers tegen te komen als hij over bospaden moet reizen (Mann 1987, p. 365-366, III). Reynaert geeft in *De bedevaart* een ree goede raad. Hij waarschuwt haar voor vreemdelingen die in de wildernis op de loer zouden kunnen liggen en met wie men niet graag in aanraking wil komen (Mann 1987, p. 366, IV, 63-64). In dezelfde episode is er sprake van voedselgebrek in bepaalde bossen: 'er zijn nog geen twee eieren te vinden' (Mann 1987, p. 374, IV, 217-218). Eenmaal wordt een bos wat nader omschreven. In *Reynaert en de wolvin* lezen we dat aan de achterzijde van de burcht een bos is met talloze zingende vogels (Mann 1987, p. 458, V, 782.). Corvigaar, een paard, durft in *Isengrim en Corvigaar* niet samen met de wolf het bos in (Mann 1987, p. 482, V, 1223). Isengrim klappertandt in *Isengrim en Jozef* nadat zijn huid in de voorafgaande episode is gevild. Reynaert denkt dat Isengrim bomen aan het omhakken is in een bos van de koning. Er is sprake van toestemming vragen aan de boswachter (Mann 1987, p. 488, VI, v. 9-34). Hier is het bos dus nuttig en speelt de angst voor de natuur geen rol. In *Isengrims eed* komt een bosrand voor. Deze zou volgens Reynaert een veiliger schuilplaats zijn voor Isengrim en Reynaert dan het open veld, want daar wemelt het van de vijanden (Mann 1987, p. 508, VI, 402-403). Opmerkelijk, want in voorgaande fabels, dialogen en verhalen verblijven vijanden juist in het bos.

Ook in de *Ysengrimus* zijn geen beschrijvingen van huiveringwekkende bossen te vinden als we de roofdieren in de bossen buiten beschouwing laten. Er is wel sprake van angst voor struikrovers en vreemdelingen en vijanden die je kwaad willen doen.

Het bos in de *Roman de Renart*

Op zoek naar verwijzingen naar bossen in de *Roman de Renart* maakte ik gebruik van de vertalingen van Paul van Keymeulen, die tussen 2000 en 2007 bijna alle branches in het Nederlands vertaald heeft en gepubliceerd in *Tiecelijn*. Ik vergeleek zijn vertaling met de tekst en de vertalingen van de 26 branches die Jean Dufournet en Andrée Méline in 1985 in twee delen uitbrachten.³⁹

Het bos speelt in de *Roman de Renart* een belangrijke rol. In negentien van de 26 branches van de *Roman de Renart* trof ik 116 maal het woord bos (*bois* of *for  t*) aan.⁴⁰ Het zou te ver voeren om hier alle plaatsen te bespreken. Ik beperk mij tot een algemene observatie en enkele opmerkelijke zaken.

Het bos fungeert vaak als verblijfplaats van wolven, wilde zwijnen, beren en herten en natuurlijk de vos Renart, die de weg door de bossen als geen ander kent. Ook komen we er in diverse branches Tibert, Chantecler, Tiécelin en een mees tegen. Vaak wordt het bos opgezocht om te schuilen voor gevaar. Het bos wordt ook geregeld gebruikt voor de jacht: dieren worden er achtervolgd door jagers met hun honden. In de wouden van de *Roman de Renart* treft men ook monniken en kluizenaars aan.

In branche Ia, *Le Jugement de Renart*, wordt een bos genoemd dat door Lantfroi de boswachter beheerd wordt. Willem, de auteur van *Van den vos Reynaerde*, neemt deze toevoeging niet over. Uit dit bos komt de eikenboom waarin Brun later in het verhaal klem komt te zitten. In *Le Pèlerinage de Renart* (VIII) gaan Renart en de rammen Belin en Bernard door een woud waar zij uit angst voor wolven en struikrovers gaan overnachten in het huis van Primaut de wolf. Door een list van de vos en de kracht van de twee rammen komt Primaut er slecht vanaf. In deze branche is er, net als in de *Ysengrimus*, sprake van angst voor struikrovers. Ook in *Renart trompe Roënel le chien et Brichmer le cerf. Renart médecin* (X) komt de angst om overvallen te worden voor als Nobel met vier baronnen door een bos draaft. Zij houden hun lansen gereed uit vrees dat de vorst zou worden aangerand.

Nergens worden de bossen in de *Roman de Renart* nader omschreven. De auteurs volstaan met de mededeling dat de dieren en mensen (dorpers, boeren, kluizenaars) het bos verlaten, het bos ingaan, in het bos schuilen of door een bos trekken. De angst voor bossen komt tot uiting in de branches waarin er wilde dieren en struikrovers in de bossen ronddolen.

Het bos in *Van den vos Reynaerde*

In de *Reynaert* komt op vijf plaatsen een bos of een woud ter sprake: het bos waar Bruun tijdens de eerste daging doorheen moest, een onbekende kwestie tussen Nobel en Reynaert die zich in een woud heeft afgespeeld, een woeste streek (bos?) waar tot de samenzwering tegen de koning zou worden besloten, hoe Reynaert op de loer lag in het bos, in het veld en in het woud om te achterhalen waar zijn vader de schat verborgen had en Kriekeputte bij het Hulsterloo waar de schat van koning Ermenric verborgen zou zijn.

De bodetocht van Bruun door het bos

Willem beschrijft in zijn verhaal dat Bruun om Reynaert in te dagen door een zeer donker woud, een woesteniĳ, waar Reynaert zijn kromme paden gebaand had om te jagen, en over een hoge berg moet lopen om bij 'Manpertus' te komen.

Dor den keer van eenen woude
 Quam hi ghelopen dor eene woestine
 Daer reynaert hadde de pade sine
 Ghesleghen crom ende menichfoude
 Also als hi hutten woude
 Hadde gheloepen om sijn bejach
 Beneden der woestinen lach
 Een berch oech ende lanc⁴¹

'Dor den keer van eenen woude' kan op tweeërlei wijze uitgelegd worden: of het is typisch Oost-Vlaams (einde of rand) of het is een foutieve woordscheiding aangebracht door kopiïsten. 'Dort donker' werd via 'Dort don ker' uiteindelijk opgenomen in hs. A als: 'Dor den ke(e)r'.⁴² In hs. F staat op deze plek 'Durst donkerste vanden woude', in hs. B 'Door dat doncker vanden woude'.⁴³ De 'pade crom ende menichfoude' legt Lulofs uit als dat Reynaert 'kronkelige paden maakt om zijn achtervolgers het spoor bijster te maken'.⁴⁴ Men kan dus in de woesteniĳ, waar Reynaert de weg weet, verdwalen. Het donkerste van het woud of het donkere woud en de 'pade crom en menichfoude' dragen bij aan een negatieve connotatie van het bos, de heide en de woesteniĳ in *Van den Vos Reynaerde*.

Een onbekende kwestie die zich tussen Nobel en Reynaert heeft afgespeeld in het woud

Als Reynaert na de tussenkomst van Grimbeert eindelijk aan het hof verschijnt, probeert hij de koning te vleien, maar Nobel reageert cynisch op zijn vleierij:

In werde bi smeekene niet hu vrient
 Hets waer ghi sout mi hebben gedient

Van eere saken in den woude
 Daer ghi qualic in hebt gehouden
 Die eede die ic hadde ghezworen⁴⁵

Het is onbekend wat zich in het woud tussen Nobel en Reynaert heeft afgespeeld. Geen van de commentatoren heeft daar een afdoend antwoord op.

De 'samenzwering' tegen de koning

Als onderdeel van het leugenverhaal over 'het complot' tegen de koning verhaalt Reynaert over een woeste streek. Het gaat over de streek tussen Hijfte en Gent. De eigenlijke samenzwering vond, volgens D.A. Stracke in zijn artikel uit 1922 over Hijfte, plaats in het 'grootte Eynaertsbosch'.⁴⁶ De interpretatie van Stracke vinden wij niet terug in andere commentaren, wel dat de plaats van samenkomst een negatieve locatie was waar boze plannen werden gesmeed. Hier zwoeren Reynaert senior, Grimbeert, Isegrim, Tibeert en Bruun dat zij Bruun met geweld op de troon zouden zetten. De hele coup zou betaald worden uit de schat van koning Ermenric. Een duivels beraad in een duistere nacht in een 'locus terribilis'.

Ende quamen teenen dorpe hiet hijfte
 Tusschen hijfte ende ghend
 Hilden si haer paerlement
 In eere belokenre nacht
 Daer quamen si bi sduuels cracht
 Ende bi sduuels ghewelt⁴⁷

Reynaert bespiedt zijn vader die de schat van Ermenrick verbergt

Reynaert verhaalt tegenover de koning hoe hij de schat heeft opgespoord door zijn vader in de gaten te houden:

In diepen ghepeinse ende in groten
 Was ick dicken hoe ic dat
 Soude vinden waer die scat
 Lach die mijn vader hadde vonden

Afb. 3. Reynaert senior met de schat van koning Ermenric, in: Wolfgang von Goethe, *Reineke Fuchs*, mit Zeichnungen von Wilhelm von Kaulbach, Stuttgart, 1857, p. 72.

Je wachte nauwe tallen stonden
 Minen vader ende leide laghen
 In meneghen bosch in meneghe haghē
 Beede in velde ende in woude⁴⁸

Kriekeputte bij Hulsterloo

Als er een plek is in het Reynaertverhaal die voldoet aan de omschrijving van de ‘locus terribilis’ (cf. G.H. Arendt) dan is het wel de plek waar volgens Reynaert de schat van koning Ermenric ligt begraven: Kriekeputte. Reynaert beschrijft voor de koning waar de schat zou begraven zijn. Het gaat om een woestenis ten zuidwesten van een bos in de buurt van Hulst: Hulsterloo.

Mark Nieuwenhuis gaat in zijn artikel ‘Lichtschuwe nachtvogels in de wildernis. Reynaert en de uilen van Kriekeputte in *Reynardus vulpes*’,⁴⁹ zeer uitgebreid in op deze ‘locus terribilis’. Daarin bespreekt hij deze plek niet alleen in

de *Reynardus vulpes*, maar betreft hij ook de *Metamorphosen* van Ovidius, de *Opera* van Vergilius Maronis, de *Vulgaat* en andere klassieke en middeleeuwse teksten bij zijn betoog. Ik volsta met een parafraze van en enkele aanvullingen bij dit zeer lezenswaardig artikel met een uitvoerig notenapparaat en dito literatuurlijst.

Kriekeputte is een oord waar zeker in een half jaar geen man of vrouw of ander schepsel komt, behalve de uil en de nachtuil (vogels met negatieve, diabolische connotaties). Als de koning twijfelt aan de plek, haalt Reynaert Cuwaert de haas naar voren. Deze is zo bang van de vos (een paar dagen daarvoor werd hij bijna door Reynaert de strot afgebeten tijdens 'het credo' zingen), dat hij stotterend de plek beschrijft waar de schat zich zou bevinden. Cuwaert flapt er daarbij van alles uit: niet alleen waar Kriekeputte ligt maar hij heeft het ook over zijn vriendschap met Reynout de sies de valsmunter en zijn vaste vriendschap met het rijmende hondje Rijn, die hem menigmaal trakteerde (in *Reynaerts historie* verlost Rijn Cuwaert van menige last (een dubbelzinnige toevoeging die op masturberen slaat⁵⁰)). Reynaert snoert hem daarop de mond. Deze passage wordt gekenmerkt door veel ambigu taalgebruik. Valsmunterij is middeleeuws 'slang' voor homoseksualiteit en de vaste vriendschap van een haas met een rijmend hondje is ook verdacht. Dat hij hem ook menigmaal 'trakteert' is ook voor tweeërlei uitleg vatbaar. Cuwaert zou homoseksuele relaties met de genoemde honden hebben gehad.⁵¹ Het noemen van de valsmunterij van Reynout pleit niet voor de geloofwaardigheid van de schat die daar verborgen zou liggen. Ook het oprakelen van sodomitische praktijken door Cuwaert maken de locatie, zeker in de homofobe middeleeuwen, obscuur en weinig aantrekkelijk.

Tot besluit: een bos is een bos, punt uit

In de fabels worden de bossen genoemd zonder nadere omschrijving. Ook in de *Twispraec* worden de bossen niet nader omschreven. De enige duiding voor huiveringwekkende bossen in beide verzamelingen is dat bossen onveilig zijn voor mensen omdat daar wilde, gevaarlijke dieren vertoeven die je beter maar kunt mijden. Ook dolen daar struikrovers en andere vreemdelingen rond die je maar liever niet tegen wilt komen. De bossen komen er ook in de dierenepen bekaaid vanaf. Ik zocht niet alleen naar de woorden bos of woud (*silva*, *bois* of *forêt*), maar bekeek ook de tekst in de omgeving van deze woorden.

Dit leverde geen nadere informatie over de bossen op. Waarschijnlijk was het vermelden van een bos in de fabels, dialogen en dierenverhalen voor de middeleeuwer voldoende om een zekere spanning op te roepen, vertrouwd als men was met de ontzagwekkende natuur. In de *Ecbasis* en de *Ysengrimus* ligt de nadruk veel meer op de dialogen met al hun verwijzingen naar klassieke en middeleeuwse teksten dan op de beschrijvingen van de bossen. Het geletterde publiek zat klaarblijkelijk niet te wachten op dergelijke uitweidingen. In *Van den vos Reynaerde*, worden unheimische locaties beduidend meer uitgebreid beschreven. Met name de plek waar Kriekeputte is gelegen. Willem toont zich hier een rasverteller. Het voorschrift 'show, don't tell', een uitdrukking uit de hedendaagse narratologie, werd toen al door hem toegepast.

* Dit artikel is een bewerking van de lezing die ik hield tijdens het 23ste colloquium van de International Reynard Society in Praag van 11 tot en met 14 juli 2019. Met dank aan Lenie Witkam en Rik van Daele, die de eerste versie van dit artikel doorgelezen hebben en waardevolle verbeteringen hebben voorgesteld.

NOTEN

1 <https://seniorplaza.nl/oproepen/o-wat-is-het-donker-in-het-bos/>.
<http://www.allesoverscheveningen.nl/verhalen/view-verhaal.php?id=50>.

2 <https://www.oeiikgroei.nl/angst-door-magisch-denken/>.

3 *De verborgen angst voor natuur. Essay en verslag debat*. Essay opgesteld in opdracht van Innovatie Netwerk Groene Ruimte en Agrocluster door Agnes van den Berg, m.m.v. Silvia Blok, Alterra, Wageningen UR, Rapportnr. 04.2.089 (serie achtergrondrapporten), Den Haag, november 2004, p. 7-9.

4 Van den Berg & Blok 2004, p. 7-8.

5 <https://www.365dayspositiveness.nl/angsstoornissen-deel-2-fobieen/>.

6 Ernst Robert Curtius, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*, Bern/München, Francke Verlag, 1948, 8e druk 1973, hoofdstuk 10, 'Die Ideallandschaft', p. 191-209. Gerard Hans-Joachim Schönbeck, *Der Locus amoenus von Homer bis Horaz*. Proefschrift Heidelberg 1962. Dagmar Thoss, *Studien zum locus amoenus im Mittelalter*, Wenen/Stuttgart, Braumüller, 1972. M. Carasso-Kok, 'Het Woud zonder Genade', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 107 (1992), p. 241-263. Van den Berg & Blok 2004, p. 7. Yael Vinckx in een recensie over drie non-fictie boeken over de wolf, in: *NRC*, 27.07.2018.

- 7 Van den Berg & Blok 2004, p. 8 en C.G. Jung, *Man and his symbols*, New York, 1964, p. 52, 69, 75-76, 83, 94 en 239.
- 8 Van den Berg & Blok 2004, p. 16.
- 9 J. E. LeDoux, 'Emotion: Clues from the brain', in: *Annual Review of Psychology*, 46 (1995), p. 217-221.
- 10 De amygdala of amandelkern is een amandelvormige kern van neuronen. Er zijn twee amygdalae, die diep in de temporale kwab van de hersenen liggen en deel uitmaken van het limbisch systeem. <https://nl.wikipedia.org/wiki/Amygdala>.
- De hypothalamus is een onderdeel van de hersenen. <https://nl.wikipedia.org/wiki/Hypothalamus>.
- 11 LeDoux 1995, 209-235.
- 12 Van den Berg & Blok 2004, p. 17.
- 13 Matthijs Schouten, *De natuur als beeld in religie, filosofie en kunst*, Utrecht, 2001.
- 14 Schouten 2001, p. 33.
- 15 Schouten 2001, p. 100.
- 16 Schouten 2001, p. 211-214.
- 17 G.-H. Arendt, *Die satirische Struktur des mittelniederländischen Tierepos 'Van den vos Reynaerde'*, Keulen, 1965, p. 73.
- 18 Rik van Daele, *Ruimte en naamgeving in 'Van den vos Reynaerde'*, Gent, 1994, p. 200. Ik maakte gebruik van de versie in de *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren* (https://www.dbnl.org/tekst/dael009ruim01_01/).
- 19 Van Daele 1994, p. 196.
- 20 Hs A 502-512, in: W.Gs Hellinga, *Van den vos Reynaerde, I. Teksten, diplomatische uitgegeven naar de bronnen vóór het jaar 1500*, Zwolle, 1952.
- 21 A.J. Gurevich, *Categories of Medieval Culture*, Londen, 1985, p. 62. Van Daele 1994, p. 265.
- 22 Van Daele 1994, p. 267-531.
- 23 Van Daele 1994, p. 315.
- 24 Francis Lulofs, in: *TNTL*, 85 (1969), p. 32-47.
- 25 W.Gs Hellinga, *Het laatste woord is aan Firapeel*, in: *Maatstaf*, 6 (1958), p. 353-373, m.n. p. 368.
- 26 Willem van Bentum, 'Een kat in het nauw', in: *Tiecelijn*, 17 (2004), p. 64-76, m.n. p. 75.
- 27 Van Daele 1994, p. 205.

28 Van Daele 1994, p. 211.

29 Hans Rijns & Willem van Bentum, *Het leven en de fabels van Esopus*, Hilversum, 2016.
Zie ook:

https://www.dbnl.org/tekst/leeu002hyst02_01/colofon.php.

Hans Rijns, transcriptie *Dialogus Creaturarum dat is Twispraec der creaturen*, DBNL, 2013:
https://www.dbnl.org/tekst/leeu002diag02_01/colofon.php.

De ontsnapping van een gevangene. Nederlandse prozavertaling van het middeleeuwse dierenepos Ecbasis cuiusdam captivi per tropologiam. Uit het Latijn vertaald en ingeleid door G. van Tussenbroek, Zaltbommel, 1999.

Ysengrimus. Text with Translation, Commentary and Introduction door Jill Mann, Leiden/ etc., 1987.

Ysengrimus. Uit het Latijn vertaald door Mark Nieuwenhuis, Amsterdam, 1997 (Griffioenreeks).

Le Roman de Renart, I en II, Texte établi et traduit, door Jean Dufournet & Andrée Méline, Parijs, 1985. Vertalingen van de *Roman de Renart* door Paul van Keymeulen, in: *Tiecelijn*, 13 t/m 20 (2000-2007).

Hellinga 1952.

30 https://www.dbnl.org/tekst/leeu002diag02_01/leeu002diag02_01_0001.php.

31 De nummering verwijst naar de volgorde van de fabels in onze editie. Een leeuw in de fabels 18 en 41, een wolf in de fabels 81, 82, 87 en 94, een vos in de fabels 81, 85, 94 en 127, een tijger in fabel 127, een slang in 162. Hazen in 28, een hert in 47, een paard in 85, paarden in 94, een ezel in 87 en 118.

32 Hazen in 28, een hert in 47, een paard in 85, paarden in 94, een ezel in 87 en 118, de sater in 136.

33 Bomen in een bos in fabel 54.

34 Mann haalt hier Klaus Doderer aan, die onderzoek heeft gedaan naar de kenmerken van de fabel. Jill Mann, *From Aesop to Reynard. Beast Literature in Medieval Britain*, New York, 2010, 2de druk, p. 36. Klaus Doderer, *Fabeln: Formen, Figuren, Lehren*, Zürich, 1970, p. 59. Hans Rijns & Willem van Bentum 2016, p. 14.

35 Rijns 2013. Een werkgroep in Gouda heeft deze druk getranscribeerd en hertaald. De werkgroep maakte gebruik van het exemplaar dat zich bevindt in de librijecollectie van het Streekarchief Midden-Holland in Gouda (signatuur depot 2306 E3). De transcriptie en hertaling volgt de pagina-indeling van het boek. Voor transcriptie en hertaling hiervan is (aanvullend) gebruikgemaakt van het exemplaar dat zich bevindt in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (170 E 26 [2]) <https://goudaopschrift.nl/index.php/twispraec>.

36 Een draak in dialoog 48, drie leeuwen in dialoog 86, een leeuw in dialoog 89, een olifant in dialoog 89, beren in de dialogen 105 en 108, wolven in de dialogen 108 en 113 en een wild zwijn in dialoog 115.

37 Een vos in dialoog 48 en 105, een bok en een ram in dialoog 113 en een ezel in dialoog 115.

38 Isegrim wordt genoemd in Nieuwenhuis 1997 op de p. 7, 53, 109 (wolven), 153, 165, 176, 180, 185 en 193; Reynaert op p. 74, 103, 132, 133, 145, 180, 185 en 193; Nobel op p. 64 en 185; de zeug op p. 199.

39 Zie mijn uitgebreide inleiding over de *Roman de Renart*, de vertalingen van Van Keymeulen en de tabel met de vergelijking met de edities van Jean Dufournet & Andrée Méline, *Le roman de Renart*, deel I en II, Parijs 1985, in: *Tiecelijn 30. Jaarboek 10 van het Reynaertgenootschap*, (2017), p. 118-119. De tabel staat op p. 128-129.

40 In de branches VI, XV, XX, XXII, XXIV, XXV en XXVI trof ik geen bossen aan.

41 A 502-509, Hellinga 1952. Bouwman & Besamusca hertalen *Dor den keer van eenen woude* als *Dort het donker van eenen woude*. Zij lijken zich te hebben laten inspireren door B v. 488: *Door dat donker vanden woude*. Hellinga 1952. André Bouwman en Bart Besamusca, *Reynaert in tweevoud, deel I Van den vos Reynaerde*, Amsterdam, 2002, v. 502 en Paul Wackers, *Reynaert in tweevoud, deel II Reynaerts historie*, Amsterdam, 2002, v. 527.

42 Jozef Janssens, Rik van Daele, Veerle Uyttersprot en Jo de Vos, *Van den vos Reynaerde. Het Comburgse handschrift*, Leuven, 1991, 2de druk, p. 109.

43 Hellinga 1952, p. 32-33.

44 F. Lulofs, *Van den vos Reynaerde. De tekst kritisch uitgegeven, met woordverklaring, commentaar en tekstkritische aantekeningen etc.*, Groningen, 1985, p. 215.

45 A 1801-1805, Hellinga 1952.

46 D.A. Stracke, *Hyfte (Yste)?*, in: *TNTL*, 41 (1922), p. 207-220, m.n. p. 208.

47 A 2261-2267, B 2283-2287, Hellinga 1952.

48 A 2355-2363, Hellinga 1952.

49 In: *Tiecelijn 26. Jaarboek 6 van het Reynaertgenootschap*, 2013, p. 52-71.

50 A 2674, B 2691, Hellinga 1952.

51 Zie Hellinga 1958, p. 361-363 en Hans Rijns: 'Of hi den credo niet en wel las', in: *Tiecelijn*, 12 (1999), p. 163-176 en 'Het Cuwaertmotief. Sodomie in de Reynaert?', in: *Tiecelijn*, 19 (2006), p. 352-369.